

Lapsesõbralik menetlus. Lapse õigused vanemate vahelistes hooldus- ja suhtlusõiguse vaidlustes

Kristi Paron

laste ja noorte õiguste vanemnõunik, Õiguskantsleri Kantslei

Lapsel on õigus olla ära kuulatud ja saada teavet teda puudutava menetluse kohta. Seejuures tuleb kohelda last väärilt ning lapsesõbralikult. Euroopa Nõukogu selgituse kohaselt on lapsesõbralik menetlus kättesaadav, eakohane, kiire, hoolas, keskendub lapse vajadustele ning on nende järgi kohandatud.

ÜRO lapse õiguste konventsioon (edaspidi LÕK) sätestab artiklis 40 lapsesõbraliku õigusemõistmise põhimõtte. Selle põhituum on lapse õigus väärile kohtlemisele teda puudutavas menetluses. Kuigi konventsioon, mis võeti vastu 1989. aastal, keskendub artiklis laste õigustele kriminaalmenetluses, hõlmab lapsesõbraliku õigusemõistmise tänapäevane rahvusvaheline käsitlus lapse õigusi kõigis kohtumenetlustes. Euroopa Nõukogu lapsesõbraliku õigusemõistmise juhised (Euroopa Nõukogu 2010) seavad eesmärgiks, et igas kohtumenetluses tuleb austada lapse õigusi, võttes arvesse lapse küpsust ja arusaamisvõimet ning juhtumi asjaolusid.

Euroopa Nõukogu selgituse kohaselt on lapsesõbralik menetlus kättesaadav, eakohane, kiire, hoolas, keskendub lapse vajadustele ning on nende järgi kohandatud. Juhised näevad ette lapsesõbraliku õigusemõistmise neli põhiprintsiipi: õigus olla ära kuulatud, õigus saada teavet, õigus kaitsele ja diskrimineerimiskeeld.

See artikkel keskendub lapse õigustele vanematevahelistes hooldusõiguse ja suhtlusõiguse vaidlustes. Eesti kohtud lahendavad aastas üle tuhande hooldus- ja suhtlusõiguse vaidluse. Seega on paljud lapsed selliste vaidluste osalised ning kõigist vaidlust lahendavatest spetsialistidest oleneb, milliseks kujuneb lapse kokkupuude kohtusüsteemi ja õigusemõistmisega laiemalt. Kuigi kõik lapsesõbraliku menetluse põhimõtted on tähtsad, keskendub artikkel kahele menetluslikule õigusele: õigus olla ära kuulatud ja õigus saada teavet. Neid põhimõtteid peavad järgima kõik kohtumenetluse jooksul lapsega kokku puutuvad spetsialistid – lastekaitsetöötajad, advokaadid, kohtunikud. Mõned põhimõtted on põhjalikumalt lahti seletatud lastekaitsetöö osas.

Õigus olla ära kuulatud

Laste õigus olla ära kuulatud ning õigus sellele, et nende arvamust võetaks tõsiselt, on üks

LÕKi neljast üldpõhimõttest. LÕKi artikli 12 kohaselt peavad osalisriigid tagama lapsele, kes on võimeline iseseisvaks seisukohavõtuks, õiguse väljendada vabalt oma vaateid kõigis teda puudutavates küsimustes. Selleks tuleb anda lapsele võimalus avaldada arvamust, eriti igas teda puudutavas kohtumenetluses. Lapse õigus olla ära kuulatud on tihedalt põimunud lapse parimate huvide esikohale seadmise põhimõttega (LÕKi artikkel 3). Lapse parimate huvide väljaselgitamiseks peab laps olema ära kuulatud. LÕKi artiklist 12 tulenev ärakuulamiskohustus on sätestatud ka Eesti lastekaitseaduse (edaspidi LasteKS) § 21 lg 2 punktis 2.

Eesti kohtud lahendavad aastas üle tuhande hooldusõiguse ja suhtlusõiguse vaidluse.

Lapse Õiguste Komitee rõhutab üldkommentaaris nr 12, et konventsiooni artiklis 12 sätestatud põhimõte tähendab lapse ärakuulamist nii varases eas, kui võimalik (isegi kui laps ei ole veel võimeline ennast verbaalselt väljendada). Komitee kutsub konventsiooni osalisriike üles mitte sätestama seadustes ega praktikas vanusepiire, mis kitsendavad lapse õigust olla ära kuulatud teda puudutavas asjas. LasteKS ei näe ette vanusepiiri, millest alates tuleb laps ära kuulata. Tsiviilkohtumenetluse seadustiku (edaspidi TsMS) § 552¹ kohaselt peab kohus last puudutavas asjas ära kuulama vähemalt 10aastase lapse isiklikult. Kohus võib ära kuulata ka noorema lapse. Nooremate kui 10aastaste laste ärakuulamine hooldusõiguse ja suhtlusõiguse kohtuvaidlustes on kohtunike sõnul üha enam levinud.

Kuigi LasteKS § 21 kohaselt on lapse ärakuulamine last mõjutava otsuse tegemisel kohustuslik, ei saa välistada, et mõnikord võib lapse ärakuulamine olla lapse parimate

huvidega vastuolus. Lapse ära kuulamata jätmist peab eraldi põhjendama. Ära kuulamata jätmise alus peab olema seotud kindla lapse ja kindla juhtumiga.

Ärakuulamise elluviimine

Seadus ei näe ette ärakuulamise üksikasjalikke nõudeid. LasteKS § 21 lg 2 p 2 kohaselt tuleb laps ära kuulata tema vanust ja arengutaset arvesse võttes sobival viisil. LasteKSis sätestatud üldisi lapse kohtlemise põhimõtteid peavad järgima kõik lastega kokku puutuvad spetsialistid (LasteKS § 3). Iga valdkonna spetsialistid peavad lähtuma ka oma kutseala reguleerivatest käitumis põhimõtetest ja heast tavast.

„Lapse heaolu hindamise käsiraamatu” (Sotsiaalkindlustusamet 2017) kohaselt tuleb lapsel lasta ise rääkida oma olukorrast, tunnetest ja soovidest. Lapsele ei tohi peale suruda oma arvamust ega panna teda liiga keeruliste valikute ette. Käsiraamatus soovitatakse lähtuda lapsega vestlemisel „Lapse küsitlemise käsiraamatust” (Liivamägi-Hitrov ja Kask 2016), mis annab üksikasjalikke juhiseid, kuidas last küsitleda/intervjueerida. „Lapse ja perekonna hindamise juhendis” (Sotsiaalministeerium 2009) osutatakse, et hindamine õnnestub paremini, kui lapsel on võimalus katsetada ja valida omale meelepärasteid väljendusviise: vestlust, joonistamist, voolimist, piltide järgi jutustamist, kirjutamist, mängu jne. Samuti tuuakse juhendis välja, et peresuhetest ja elukorraldusest on vaja vestelda vanematega ning lapsega koos ja eraldi. Hindamise peategelane on laps, mistõttu tuleb ühise perevestluse ajal väga tähelepanelikult kuulata lapse juttu ja jälgida teemade käsitlemisel tema reaktsioone (täiskasvanute juttu sekkumine, tähelepanu kõrvalejuhtimine, näoilme, kehakeel, kohale tardumine või motoorne rahutus, ruumist lahkumine vms). Lapse käitumisilmingud

tuleb üles märkida ja hinnata neid kui olulist infot.

Laste hooldusõiguse üle toimivate kohtuvaidluste korral on vanemate suhted enamasti konfliktsed. Sellises olukorras peab last küsitlev spetsialist oskama lapsega vestelda nii, et laps ei tunneks end vanemate konflikti segatuna. Lapsele ei tuleks esitada neid küsimusi, mida peavad lahendama kohus ja ametnikud. Lapselt saab küsida tema üldise eluolu, suhete, rõõmude, murede, vajaduste ja mõtete kohta. Lapse vastuste põhjal on võimalik teha järeldusi ja anda hinnanguid selle kohta, milline on lapse suhe kummagi vanemaga. Selline lähenemine annab üldiselt paremat infot ning on lapsesõbralikum, kui lapselt otse tema vanemate konflikti kohta küsida või küsida, milline hooldusõiguslik lahendus oleks lapse arvates talle hea. Mõistagi sõltub lapsega vestlemise viis ja teemade käsitlemise detailsus lapse vanusest.

Lapse käitumisilmingud tuleb üles märkida ja hinnata neid kui olulist infot.

Euroopa Liidu Põhiõiguste Ameti (edaspidi FRA) analüüsis (2017a) selgus, et laste jaoks on väga tähtis, mil viisil spetsialistid nendega suhtlevad. Laste arvates oleneb just spetsialistide käitumisest see, et menetlus oleks lapsesõbralik ning et lapsed saaksid tunda end turvaliselt ja mugavalt. Analüüs kinnitab, et „Kui lapsed tunnevad, et spetsialistid kohtlevad neid austusega, on avatud ja sõbralikud, kuulavad neid ning suhtuvad neisse tõsiselt, teatavad nad tõenäolisemalt, et neid on koheldud õiglaselt ja kooskõlas nende parimate huvidega.” (samas, lk 2).

Lapse arvamuse küsimist puudutavas sotsiaalkindlustusameti näidisdokumendis on kirjas, et vestluse võiks korraldada lapsele

tuttavas ja turvalises keskkonnas. FRA (2017a) analüüsis tuuakse välja laste arvamus selle kohta, milline on lapsesõbralik ruum: see peab asuma väljaspool kohturuume ja olema heledates värvides, kujunduses peab olema lapsesõbralikke elemente (nt laste joonistusi) ning seal peab olema taimi või lilli.

Lapse arvamuse dokumenteerimine

LasteKSi § 29 lg 5 kohaselt peab lastekaitsetöötaja lapse arvamuse dokumenteerima. Dokumenteerimise üks eesmärk on muuta teave ühtmoodi kättesaadavaks kõigile, kes peavad oma töös seda teavet kasutama. Seetõttu on soovitatav dokumenteerida kogu vestlus. Dokumenteerides ainult lastekaitsetöötaja kokkuvõtte või mõned katked vestlusest, on oht, et oluline teave võib kaotsi minna.

Nagu eespool viidatud, tuleb lapsega vestlemisel jälgida ka tema reaktsioone küsimustele, näiteks tardumine, ehmumine, ilmne häiritus mõne küsimuse peale jms. Ka neid tähelepanekuid on oluline dokumenteerida koos lapse jutuga, sest need võivad anda teistele asjassepuutuvatele spetsialistidele olulist infot.

LasteKS ega TsMS ei nõua otsesõnu, et kohtule tuleks esitada lapse arvamus või ärakuulamise dokument. Lapse ärakuulamine on lapse parimate huvide väljaselgitamise kohustuslik osa, seetõttu tuleks siiski pidada heaks tavaks, et kohalik omavalitsus esitab kohtule lapse arvamuse ehk lapse ärakuulamise dokumenteerituna koos oma seisukohaga. Nii saab kohus hinnata kohaliku omavalitsuse seisukohta ja lapse arvamust, millele see tugineb. Lastekaitsetöötajal võib olla pere ja lapsega pikemaajalisem kontakt ning vahetum suhe kui kohtunikul ning laps ei tarvitse kohtus ärakuulamisel korrata kõike, mida ta varem on rääkinud.

Korduv küsitlemine

Hooldusõiguse ja suhtlusõiguse kohtuvaidlustes küsitleb last mitu spetsialisti: kohtuvaidlusesse kaasatud valla või linna lastekaitsetöötaja, lapsele riigiõigusabi korras määratud esindaja ja kohtunik. Lapse parimate huvide hindamisel peab vältima olukorda, kus eri spetsialistid küsivad lapselt samu küsimusi. Lapse huve saab kaitsta läbimõeldud ja koordineeritud tegevusega. Väga tähtis on spetsialistide koostöö. Näiteks on mõistlik, et kohtunik, lastekaitsetöötaja ja lapsele määratud esindaja mõtleavad kohtumenetluse algfaasis üheskoos läbi, mis küsimusi lapsele esitada, ning analüüsivad, kas neil on võimalik last ära kuulata ühel ajal. See ei tähenda, et last kuulab ära spetsialistide meeskond. Selle asemel võib kasutada tehnilisi lahendusi: näiteks videokonverentsi vahendusel lapsega kõneldes ei taju laps, et teda kuulab mitu inimest korraga. Kui ruumis on spetsiaalne klaassein, võib lapse ja kohtuniku vestlust jälgida ning kuulata kõrvaltoas. Samuti saab lapse vastused salvestada ning selle salvestusega tutvumine võib anda spetsialistile piisavalt teavet, et koos muu infoga hinnata lapse parimaid huve. FRA (2017a) soovitab, et lapse küsitlemise salvestamine võiks olla ELi liikmesriikides hea tava. Lapse korduvat ärakuulamist aitab vältida ka see, kui lastekaitsetöötaja esitab kohtule lapse ärakuulamise detailse protokoll¹.

Lapse huve saab kaitsta läbimõeldud ja koordineeritud tegevusega.

Lapsega kõnelev spetsialist peaks selgitama lapsele oma rolli ning seda, miks

on vaja laps ära kuulata. Ka lapsed ise on puudusena välja toonud, et nad sageli ei tea, kes on need inimesed, kes neid küsitlevad (Euroopa Liidu Põhiõiguste Amet 2017b). Kui last küsitletakse mitmendat korda, tuleb lapsele sedagi põhjendada. Lapsele saab ka selgitada, et uus vestlus ei tähenda, et ta on varem midagi valesti öelnud või peaks nüüd vastama teisiti.

Lapse arvamusega arvestamine

Lapse ärakuulamine ei tohi olla pelgalt formaalsus. LÕKi ja LasteKSi nõuete kohaselt tuleb lapse arvamust arvesse võtta, lähtudes lapse vanusest ja küpsusest. ÜRO Lapse Õiguste Komitee (2009, p 30) on selgitanud, et lapse küpsus on võime väljendada oma vaateid ratsionaalselt ja sõltumatult. Lapse arvamusega arvestamise kohustus ei tähenda, et last puudutava otsuse tegemisel tulekski lähtuda ainult sellest, mida laps soovib. Oma elu puudutavate otsuste eest kogu vastutuse lükkamine täiskasvanutelt lastele ei ole konventsiooni eesmärk.

Lapse võime iseseisvalt toime tulla areneb pidevalt ning vanemad ja lapsega töötavad spetsialistid peavad oma käitumist ning otsuseid kohandama sellega kooskõlas. LÕK mõtestab seda protsessi kui lapse arenevate võimete kontseptsiooni (artiklites 5 ja 14). „Mida rohkem laps ise teab, mõistab ja on kogenud, seda rohkem peavad lapsevanemad, eestkostjad ja teised isikud, kes lapse eest vastutavad, asendama lapse suunamise ja juhtimise nõu andmise ja tähelepanu osutamisega, kuni lõpuks toimub nende vahel võrdne suhtlus. Selline muutus ei toimu kindlal momendil, vaid aja jooksul, vastavalt sellele, kuidas last julgustatakse kaasa mõtlema ja arvamust

¹ Kui ärakuulamise protokoll on kohtu hinnangul piisavalt detailne, võib kohtunik loobuda alla 10aastase lapse ärakuulamisest (TsMS § 552¹).

Laste soovitud lapsesõbraliku info tagamiseks

- ♦ teavet tuleb anda lapsesõbralikul viisil
- ♦ spetsialistid peaksid olema vähem ametlikud, rääkima aeglaselt ja selgitama, kui lapsele jäi midagi arusaamatuks
- ♦ spetsialistid peavad võtma aega, et selgitada lastele menetluse üksikasju ja otsuste põhjendusi
- ♦ kasutada tuleb lapsesõbralikku keelt, õiguskeelt tuleb vältida
- ♦ teave peab olema kohandatud lapse vanusele
- ♦ lastele võiks korraldada kohut tutvustavaid õppekäike (näiteks koolides)
- ♦ spetsialistid peaksid õpetama vanematele, kuidas lastele toimuvast kohtumenetlusest rääkida
- ♦ kohus peaks saatma lapsele teavet, mis on lapsesõbralik nii sisult kui ka kujunduselt, kohtu kirjad tuleks adresseerida lapsele.

ALLIKAS: EUROOPA LIIDU PÕHIÕIGUSTE AMET 2017b

avaldama” (ÜRO Lapse Õiguste Komitee 2009, p 84). Seega, mida vanem ja küpsem on laps, seda suurem kaal on tema arvamusel.

Lapse õigus saada teavet

Lapse õiguse infole sätestab LÕKi artikkel 17. Lapsele asjakohase teabe andmine on ärakuulamisõiguse realiseerimise eeltingimus (*ibid*, p 82). Laps ei saa asjatundlikult kaasa rääkida ja arvamust avaldada, kui talle pole antud teavet selle kohta, kuidas kavandatav otsus tema elu puudutab ning milline on selle otsuse tegemise protsess. LasteKSi § 21 lg 1 ja 2 kohaselt tuleb kõigi last mõjutavate otsuste ning toimingute tegemisel selgitada välja lapse parimad huvid. Selle käigus tuleb lapsele selgitada kavandatava otsuse sisu ja põhjuseid.

FRA (2017b) analüüsist selgus, et hooldusõiguse vaidlustes soovivad lapsed, et neile antaks taustainfot vaidluse kohta, kuid nad ei soovi, et see oleks liiga detailne. Näiteks ei taha lapsed teada vanemate konflikti üksikasju. Siiski peab teave olema piisav, et mõista asja sisu. Lapsed rõhutasid ka, et infot

tuleb kohandada vastavalt lapse vanusele või emotsionaalsele seisundile. Kui lapsed peavad osalema kohtuistungil, soovivad nad enne seda saada teavet kohtusaali väljanägemise, kohtuistungi ajakava ja korralduse kohta. Lapsed tahavad teada, kus keegi peab kohtusaalis istuma ja kuidas käituma.

Eestis kurtsid lapsed selle üle, et neile pole antud piisavalt teavet kohtuistungi korralduse ja reeglite kohta, mis on põhjustanud ebameeldivaid olukordi (Euroopa Liidu Põhiõiguste Amet 2017b). Näiteks rääkis üks 14aastane hooldusõiguse vaidluses osalenud poiss, et kohus tõstis tema peale häält, sest ta ei teadnud, et kohtunikuga rääkides tuleb püsti tõusta. Lastele ei meeldinud ka see, kui neid küsitleti koolis või kodus, ilma et neid oleks sellest varem teavitatud.

Kohtuistungitega seoses soovivad lapsed, et istungit korraldavad ametnikud tutvustaksid end, selgitaksid oma ülesandeid ja istungi praktilist korraldust ning annaksid käitumisjuhiseid. Samuti soovivad lapsed saada tagasisidet istungi lõpus, näiteks selle kohta, kuidas neil läks ja kuidas nende ütlused

võivad mõjutada asja lahendamist. Enamik FRA uuringus osalenud lastest ütles, et nad ei olnud teadlikud otsuse mõjust ning istungi käigus saadud ebapiisava info tõttu oli lahend neile ootamatu.

Ühesugune arusaam koostööst

Lastele teabe andmisel on oluline, et lapsega kokkupuutuvatel spetsialistidel oleks ühesugune arusaam oma ja teiste kohustustest. Spetsialistid peavad tegema koostööd ning

sõlmima asjaomased kokkulepped. Kui pole selge, kelle ülesanne on lapsele selgitusi jagada, võib laps jääda infota, sest iga menetlusosaline arvab, et selgituskohustus on kellelgi teisel. Näiteks selgus Eestis tehtud uuringust, et spetsialistidel on eri arusaamad selle kohta, kes peaks last tema õigustest teavitama: 77% lastekaitsetöötajatest arvab, et see on nende ülesanne, 66% kõigist vastajatest (nii lastekaitsetöötajad kui ka advokaadid) arvab aga, et seda peaks tegema lapse esindaja ehk advokaat (Luhamaa jt 2019).

Viidatud allikad

- Euroopa Liidu Põhiõiguste Amet** (2017a). Lapsesõbralik õigusemõistmine – laste ja spetsialistide seisukohad ja kogemused. Kokkuvõte. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2017-child-friendly_justice-summary_et.pdf (19.07.2019).
- Euroopa Liidu Põhiõiguste Amet** (2017b). Child-friendly justice. Perspectives and experiences of children involved in judicial proceedings as victims, witnesses or parties in nine EU Member States. Luxembourg: Publications Office of the European Union. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2017-child-friendly-justice-children-s-perspective_en.pdf (19.07.2019).
- Euroopa Nõukogu** (2010). Euroopa Nõukogu ministrite komitee suunised lapsesõbraliku õigusemõistmise kohta. Strasbourg: Council of Europe Publishing. <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5f031e5d-9f09-11e5-8781-01aa75ed71a1/language-et> (19.07.2019).
- Liivamägi-Hitrov, A., Kask, K.** (2016). Lapse küsitlemise käsiraamat. Tallinn: Justiitsministeerium. www.kriminaalpoliitika.ee/sites/krimipoliitika/files/elfinder/dokumendid/lapse_kusitlemise_kasiraamat_2016_0.pdf (19.07.2019).
- Luhamaa, K., Strömpl, J., Linno, M., Murakas, R.** (2019). Lapse perest eraldamisel last esindavate spetsialistide professionaalne suutlikkus. *Juridica*, 2.
- Sotsiaalkindlustusamet** (2017). Lapse heaolu hindamise käsiraamat. www.sotsiaalkindlustusamet.ee/sites/default/files/content-editors/Lastekaitse/Noustamisteenused/lapse_heaolu_hindamise_kasiraamat.pdf (19.07.2019).
- Sotsiaalministeerium** (2009). Lapse ja perekonna hindamise juhend. Tartu. www.sotsiaalkindlustusamet.ee/sites/default/files/content-editors/Sotsiaalteenused/Abiks_spetsialistile/lapse_ja_perekonna_hindamine_2009.pdf (19.07.2019).
- ÜRO Lapse Õiguste Komitee** (2009). Üldkommentaar nr 12. www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/AdvanceVersions/CRC-C-GC-12.pdf (19.07.2019).